

مجمع آموزش عالی فقه

احکام فقهی فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه امامیه و مذاهب

حنفی

رشته فقه و اصول

استاد راهنما: حجة الاسلام والمسلمین آقای دکتر سید محمد مهدی احمدی (زیده غزه)

استاد مشاور: حجة الاسلام والمسلمین آقای اسماعیل پور وهاب (زیده غزه)

دانش پژوه: عبدالرئوف مصباح

۱۱۵۲۱۷۰

پدیدآوران

مسئولیت مطالب مندرج در این رساله به عهده نویسنده می باشد. هرگونه استفاده از این رساله با ذکر منبع بلا اشکال بوده و چاپ نمودن آن در داخل کشور، منوط به مجوز از جامعه المصطفی می باشد.

تقدیم و اهداء

تقدیم به شهید عدالت و انسانیت و خداخواهی در امتداد تاریخ غربت و مظلومیت انسان. تقدیم به شهیدی که زادگاهش پرستشگاه خدا باوران و موحدان و مؤمنان است و خودش قبله آمال و آرزوهای عارفان. تقدیم به حجت کبری حق، امیر المؤمنین، خلیفه مسلمین که حکومت بر اومی بالذ و غدیر با تمام انکارهای عدالت سوز، و جهالت محور، بر حقانیت حاکمیت الهی او گواهی می دهد.

تقدیم به توای انسان ملکوتی، که زمینیان با نادیده گرفتن جایگاه و مقام ارجمندت، در حقیقت حقوق انسانیت را غاصبانه به غارت بردند و عدالت را در برابر حطام بی ارزش دنیا قربانی کردند.

تقدیم به توای انسان بزرگ، که افق هنوز که هنوز است، در سحرگاهان و شامگاهان، برای مظلومیت، اشک خون بر چهره دارد و نخلستان های کوفه تنهایی و غربتت را با سکوت اسرار آمیزش، در بستر تاریخ، رازداری می کند.

تقدیم به توای مجسمه کامل انسانیت که ده سال برای مکتب، از جانت مایه گذاشتی، بیست و پنج سال برای وحدت صبر کردی و پنج سال برای عدالت، مظلومانه سوختی، تا نهال بلند قامت اسلام حقیقی و توحید ناب با اهداء خون و خانواده ات، در کالبد فرهنگ سرخ فام شیعی، بارورش و در گذرگاه زمان میوه فداکاری و آزادگی و عدالت خواهی داد. و روش انسانی زیستن را برای انسانهای آزاده در قلمرو حیات انسانها آموخت.

سید و مولایم این اثر ناچیز را، کریمانه بپذیر که بیش از دو سال، گرانمایه ترین سرمایه زندگیم را که متاع عمرم باشد، از من گرفته و مرا برای عرض ارادت، مسافر کنعان کویت نموده است: « یا ایها العزیز . . . جئنابضعة مزجة . . . فاوف لنا الکیل و تصدق علینا، ان الله یجزی المتصدقین^۱ »

تقدیر و تشکر

خدا را سپاس می گویم و بر پیامبر اکرم (ص) و اوصیای برحقش درود میفرستم. بخصوص خاتم آنان، حضرت ولی عصر «ارواحنا فداه» که برسفره او نشسته و از خوان عنایات او بهره مندیم. از همه کسانی که با تشویق، ترغیب و زمینه سازی، در جهت سامان یافتن این پژوهش، حقیر را مورد لطف قرار دادند تقدیر و تشکر میکنم. بخصوص از مدیریت تحصیلات تکمیلی، عزیزی که در امور پایان نامه زحمت می کشند، سپاسگذارم. همچنین از اعضای محترم گروه و دپارتمان فقه، بخصوص مدیر محترم گروه، حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای سائلی که در انتخاب موضوع، بنده را مورد لطف و عنایت خویش قرار داد، صمیمانه تشکر می کنم.

نیز از استاد ارجمند حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر سید مهدی احمدی، که بزرگوارانه راهنمایی این پژوهش را پذیرفت و این تحقیق با رهنمودهای عالمانه ایشان به سامان رسید، از سویدای دلم قدردانی نموده و زحمات خالصانه این استاد عزیز را ارج می نهم. همچنین از استاد بزرگوار حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای پروهاب که مشاوره پژوهش فوق را پذیرفت، صمیمانه تشکر میکنم. و از برادر ارجمند حجت الاسلام آقای مهدوی زاده که نهایت همکاری را نسبت به این حقیر نمودند، سپاسگذارم. بخصوص از هیئت محترم داوران حجج اسلام جناب آقای دکتر جواد نوروزی، جناب آقای دکتر مهدی باباپور، و جناب آقای محسن احمد آخوندی، که با نگاه نقادانه و چالشهای عالمانه و راهنمایی های دلسوزانه و خالصانه، چه در جلسه پیش دفاع و چه جلسه دفاع نهایی، اشکالات ساختاری و محتوایی رساله حاضر را تذکر دادند و بر غنایی علمی آن افزودند، صمیمانه تشکر و قدردانی کنم. اگر رهنمودها و همکاری های این عزیزان نبود، رساله حاضر، به این صورت و شکل فعلی به سامان نمی رسید. کمبودها و کاستیهای که چه از جهت محتوا، چه از منظر ساختار، اگر در پژوهش حاضر به چشم بخورد، به کمبودها و کاستیهای بضاعت علمی این حقیر ارتباط داشته که امیدارم با رهنمودهای استادان فرهیخته برطرف گردد.

چکیده :

این پژوهش تحت عنوان: «احکام فقهی فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه امامیه و مذهب حنفی» برای دستیابی به پاسخ صحیح به چستی احکام فقهی فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه امامیه و فقه حنفی، و پرسشهای متفرع بر آن، سامان یافته است. راه های دستیابی به پاسخ برای پرسش اصلی و پرسش های فرعی، مطالعه و بهره گیری از آثاری بوده که به صورت کتاب و مقاله در ارتباط با موضوع، در حوزه اندیشه سیاسی شیعه و حنفی بارویکرد فقهی نگارش یافته است. آنچه که در فرایند پژوهش بدان دست یافته ایم اینگونه قابل تبیین است:

۱- دامنه فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه شیعه و مذهب حنفی توسعه داشته به گونه که همه متغیرهای دستگاه های حکومتی را دربر گرفته است.

۲- اثبات احکام فعالیت های انتخاباتی در بستر فقه سیاسی شیعه و مذهب حنفی بر اصول و مبانی گوناگونی استوار می باشد که اشتراکات و اختلافاتی در مبانی بین هر دو مکتب فقهی وجود دارد.

۳- بهره گیری از اهرم دینی، مذهبی و قومی و طایفه ای، تبانی با احزاب و نهادهای سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی و ائتلاف با شخصیت های صاحب نفوذ، در گفتمان انتخابات و فعالیت های انتخاباتی با شرایط و ضوابط خاص از دیدگاه هر دو مکتب جایز است.

۴- ارائه شعارها و برنامه های آرمانی که دستیافتنی نبوده و از توان یک رئیس جمهوری یک نماینده پارلمان و سایر کاندیداها خارج است؛ از باب مصداق بارز دروغگویی و فریب در جامعه، از دیدگاه هر دو مکتب فقهی جایز نبوده و نیز تبلیغات پرهزینه در قالب پوسترو بنر، یا مهمانی های پرمصرف، توزیع اموال و پول نقد برای کسب آراء بیشتر، از باب اسراف گرایی و رشوه دادن، در دوران فعالیت های انتخاباتی جایز نیست.

۵- توهین و تخریب در فعالیت های انتخاباتی از باب غیبت حرام بوده و همچنین بهره گیری از امکانات دولتی و موقوفات جواز شرعی ندارد. بهره گیری از رسانه های جمعی و مطبوعات و فضای مجازی در راستای تبلیغات انتخاباتی جایز است.

کلید واژه ها: احکام، حقوق، انتخابات، فعالیت های انتخاباتی، شیعه امامیه، اهل سنت حنفی، فقه، فقه امامیه، فقه حنفی

فهرست مطالب

۱	مقدمه: تعیین چارچوب بحث
۳	فصل اول: مباحث مقدماتی
۴	الف - کلیات
۴	۱- بیان مسئله
۴	۲- پیشینه پژوهش، امتیاز و نواقص کارهای انجام شده در زمینه آن
۱۰	۳- پرسش اصلی تحقیق
۱۰	۴- پرسش های فرعی تحقیق:
۱۱	۵ - فرضیه های تحقیق
۱۲	۶ - اهداف تحقیق
۱۳	۷ - جدید بودن و بعد نو آوری تحقیق
۱۳	۸- روش تحقیق و روش و ابزارگرد آوری اطلاعات
۱۳	۹- موانع و مشکلات تحقیق
۱۴	۱۰- سازماندهی مباحث تحقیق
۱۵	۱۱- تمرکز مباحث تحقیق
۱۶	ب - مفاهیم
۱۶	۱ - حکم در لغت و اصطلاح
۱۷	۲- حق در لغت؛ فقه و حقوق
۱۹	۳- تکلیف:
۱۹	رابطه حکم و تکلیف:
۲۰	۵- شیعه: در لغت و اصطلاح
۲۲	۶- مذهب حنفی
۲۳	۷- مفهوم شناسی انتخابات و فعالیت های انتخاباتی:
۲۳	فعالیت های انتخاباتی
۲۴	ج - احکام انتخابات:
۲۴	۱- مشروعیت انتخابات
۲۶	۲- جایگاه و نقش مردم:
۲۷	۲-۱- نقش تأسیسی مردم

- ۱-۱-۲- آزادی ۲۷
- ۲-۱-۲- رضایتمندی ۲۷
- ۳-۱-۲- امانت ۲۸
- ۲-۲- نقش مشورتی مردم ۲۹
- ۲-۳- مسئولیت اجتماعی مردم: ۲۹
- ۳- حق یا تکلیف بودن انتخابات و فعالیت های انتخاباتی ۳۰
- ۴- اقسام فعالیت های انتخاباتی ۳۴
- ۵- گستره و قلمرو فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه شیعه ۳۵
- ۶- گستره و قلمرو فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه حنفی ۳۶
- د- کارویژه فعالیت های انتخاباتی و انتخابات ۳۹
- ۱- تأمین مشارکت مردم ۴۰
- ۲- انتقال مسالمت آمیز قدرت: ۴۰
- ۳- پاسخگویی حکومت به مطالبات مردم: ۴۱
- ۴- تقویت روابط ملت - دولت: ۴۱
- ۵- رشد فرهنگ سیاسی: ۴۲
- جمع بندی و نتیجه گیری ۴۳

فصل دوم: فعالیت های انتخاباتی از دیدگاه فقهاء شیعه و حنفی ۴۸

- درآمد ۴۹
- الف - فعالیت های انتخاباتی و فقهاء متأخر و معاصر شیعه ۵۱
- ۱- آخوند خراسانی ۵۱
- ۲- میرزا حسین نائینی ۵۶
- ۳- آیت الله شهید صدر ۵۷
- ۴- امام خمینی «ره» ۵۸
- ۵- آیت الله سید ابوالقاسم خویی ۶۳
- ۶- آیت الله سیدعلی خامنه ای ۶۶
- ۷- آیت الله حسینعلی منتظری ۶۸
- ۸- آیت الله شهید مرتضی مطهری ۷۰
- ۹- آیت الله شیخ محمداسحاق فیاض ۷۳

- ۱۰- آیت الله محمد آصف محسنی قندهاری..... ۷۶
- ۱۱- آیت الله عبدالله جوادی آملی..... ۷۸
- ۱۲- آیت الله محمد تقی مصباح یزدی..... ۸۰
- ۱۳- علامه محمد تقی جعفری..... ۸۲

ب - فعالیت های انتخاباتی و فقهاء پیشین و معاصر حنفی ۸۳

- ۱- اهل سنت و رویکرد فقهی به مسئله امامت و خلافت..... ۸۵
- ۲- رویکرد ماتریدیه به مسئله امامت..... ۸۶
- ۳- تفاوت مقام نبوت و امامت و کارکرد آن از منظر متفکران حنفی..... ۸۷
- ۴- شیوه و روش تعیین امام در نظام اعتقادی ماتریدیه..... ۹۱
- ۵- نقد دیدگاه ماتریدیان حنفی..... ۹۴

- ۱- سید قطب..... ۱۰۶
- ۲- شیخ محمد عبده..... ۱۰۹
- ۳- محمد رشید رضا..... ۱۱۰
- ۴- علی عبدالرزاق..... ۱۱۳
- ۵- عبدالقادر عوده..... ۱۱۴
- ۶- عبدالرزاق احمد سنهوری..... ۱۱۹
- ۷- اقبال لاهوری..... ۱۲۲
- ۸- سید ابوالاعلی مودودی..... ۱۲۳
- ۸-۱- ضرورت حکومت اسلامی در اندیشه مودودی..... ۱۲۳
- ۸-۲- حاکمیت الله و حاکمیت جاهلیت..... ۱۲۴
- ۸-۳- خلافت همگانی و مردم سالاری دینی..... ۱۲۵

ج - تفاوت ها و اشتراکات فقه سیاسی شیعه با فقه حنفی در مشارکت مردمی ۱۲۶
جمع بندی و نتیجه گیری ۱۳۶

فصل سوم : ادله و مبانی فقهی فعالیت های انتخاباتی در فقه شیعه و حنفی ۱۳۸

- الف - مبانی فقهی فعالیت های انتخاباتی در فقه شیعه ۱۳۹**
- ۱- حقوق انسانی و فعالیت های انتخاباتی..... ۱۳۹
- معنا و مفهوم حق در دستگاه فقه..... ۱۳۹
- ادله اثبات حق با سازوکار فقهی..... ۱۴۱

- الف- اصالت الاباحه ۱۴۱
- ب- اصالة البرائت ۱۴۲
- ج- اصالت الحظر و توقف «اباحه شرعى»: ۱۴۲
- د- اصالت الاشتغال ۱۴۳
- ۲- آزادی سیاسی و فعالیت های انتخاباتی ۱۴۴
- ۳- عقل و فعالیت های انتخاباتی ۱۴۶
- ۴- سیره عقلا و فعالیت های انتخاباتی ۱۴۷
- ۵- عرف و فعالیت های انتخاباتی ۱۴۸
- ۶- بیعت و فعالیت های انتخاباتی ۱۵۰
- ۷- شورا و فعالیت های انتخاباتی ۱۵۲
- ۸- وکالت و فعالیت های انتخاباتی ۱۵۵
- ۹- عدالت اجتماعی و فعالیت های انتخاباتی ۱۶۱
- ب - مبانی فقهی فعالیت های انتخاباتی در فقه حنفی ۱۶۲**
- ۱ - شوری ۱۶۲
- ۲- اجماع و فعالیت های انتخاباتی ۱۶۶
- ۳- عرف و فعالیت های انتخاباتی ۱۶۸
- ۴- قیاس و فعالیت های انتخاباتی ۱۶۹
- ۵- استحسان و فعالیت های انتخاباتی ۱۷۲
- استحسان در گذر تاریخ ۱۷۴
- ج - تفاوتها و اشتراک فقه سیاسی حنفی با فقه سیاسی شیعه در مبانی فقهی فعالیت های انتخاباتی.**
- ۱۷۵
- اشتراکات ۱۷۵
- ۱- شورا: ۱۷۵
- ۲- عرف ۱۷۶
- نقاط افتراق در فقه سیاسی حنفی ۱۷۷
- ۱- اجماع ۱۷۷
- ۲ - قیاس ۱۷۸
- ۳- استحسان ۱۷۹

- نقاط افتراق در فقه سیاسی شیعه امامیه..... ۱۷۹
- ۱- حقوق انسانی..... ۱۷۹
- ۲- آزادی سیاسی..... ۱۸۰
- ۳- عقل..... ۱۸۰
- ۴- سیره عقلاء..... ۱۸۱
- ۵- بیعت..... ۱۸۲
- ۶- وکالت..... ۱۸۳
- ۷- نقش نظارتی مردم..... ۱۸۴

جمع بندی و نتیجه گیری ۱۸۴

فصل چهارم: احکام فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه شیعه و فقه حنفی..... ۱۸۸

۱- بررسی احکام فعالیت های انتخاباتی از طریق بهره گیری از اهرم قومی، طائفه ای، دینی و مذهبی

..... ۱۸۹

الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۱۸۹

ب - فقه حنفی و بهره گیری از اهرم دینی، مذهبی، قومی و طایفه ای در فعالیت های انتخاباتی..... ۱۹۴

ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوت ها و اشتراکات..... ۲۰۰

۲- بررسی احکام فعالیت های انتخاباتی در قالب تبانی با بزرگان و شخصیت های اجتماعی صاحب

نفوذ..... ۲۰۲

الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۰۲

ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۰۵

ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوتها و اشتراکات..... ۲۰۵

۳- احکام فعالیت های انتخاباتی از رهگذر تبانی با احزاب و نهاد های سیاسی، نظامی، اقتصادی و

فرهنگی..... ۲۰۷

الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۰۷

ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۱۲

ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوتها و اشتراکات..... ۲۱۵

۴- احکام فعالیت های انتخاباتی از طریق ارائه شعارها، وعده ها، برنامه های آرمانی و تبلیغات پر هزینه

مثل پوستر، بنر و..... ۲۱۷

الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۱۷

ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۲۱

- ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوتها و اشتراکات..... ۲۲۳
- ۵- بررسی احکام فعالیت های انتخاباتی در بستر نقد، توهین، تخریب شخصیت دیگران و یا انتقاد از سایر نامزدها. ۲۲۵
- الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۲۵
- ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۲۹
- ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوتها و اشتراکات..... ۲۳۲
- ۶- احکام فعالیت های انتخاباتی از در قالب ارائه خدمات، سرویس ها، شام ها و توزیع اموال..... ۲۳۳
- الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۳۳
- قرآن و حرمت رشوه..... ۲۳۵
- روایات و حرمت رشوه..... ۲۳۶
- اجماع و حرمت رشوه..... ۲۳۷
- عقل و حرمت رشوه..... ۲۳۷
- عمومیت مفهوم رشوه..... ۲۳۷
- ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۴۰
- ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوتها و اشتراکات..... ۲۴۲
- ۷- احکام فعالیت های انتخاباتی از طریق بهره گیری از امکانات دولتی و موقوفات..... ۲۴۴
- الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۴۴
- ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۴۶
- ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوتها و اشتراکات..... ۲۴۸
- ۸- احکام فعالیت های انتخاباتی در قالب بر بهره گیری از مطبوعات و رسانه های جمعی مانند: سینما، تلویزیون، رادیو، و سایت های اینترنتی ۲۵۰
- الف - از منظر فقه سیاسی شیعه..... ۲۵۰
- ۱- تعهد رسانه ها..... ۲۵۱
- ۲- حق دسترسی به رسانه ها..... ۲۵۱
- ۳- کارکرد تلویزیون در مبارزات و تبلیغات و فعالیت های انتخاباتی..... ۲۵۲
- ب - از منظر فقه سیاسی حنفی..... ۲۵۵
- ج - بررسی تطبیقی و تبیین تفاوت ها و اشتراکات..... ۲۵۶
- جمع بندی و نتیجه گیری ۲۵۸
- فصل پنجم : نتیجه گیری نهایی..... ۲۶۲**

نتیجه گیری نهایی ۲۶۲

فهرست منابع : ۲۷۵

مقدمه: تعیین چارچوب بحث

انتخابات و فعالیت های انتخاباتی جلوه و نمود مشارکت سیاسی و حضور مردم در صحنه سیاسی و اجتماعی در عصر حاضر است که زمینه ساز مباحث و تضارب آراء، برای فیلسوفان سیاسی در حوزه عملی و نظری در ساحت مدیریت اجتماعی گردیده است. مشارکت سیاسی که در قالب فعالیت های انتخاباتی تحقق می یابد، مبتنی بر نظام سیاسی است که خود متفرع بر فرایند دیگری تحت عنوان جامعه پذیری می باشد. از این منظر، پدیده حیات جمعی و نظام اجتماعی را چه یک امر ضروری بدانیم یا زائده طبیعت انسانی، ناگزیر خاستگاه پدید آمدن دو گروه فرمانروایان و فرمانبرداران در جامعه می شود به گونه که روابط ویژه ای از قدرت را در جامعه حاکم می سازد.^۱ در دنیای معاصر اغلب حکومت ها و نظام های سیاسی مبتنی بر دموکراسی بوده مبنای مردم سالارانه دارد، و اغلب محققان علوم اجتماعی قوام دموکراسی را مبتنی بر حضور مردم و آحاد جامعه در صحنه های سیاسی می دانند. این حضور مردم، در صحنه سیاسی زمینه را برای مشارکت سیاسی اقشار مختلف فراهم می سازد. در حوزه نظر، بین دموکراسی و مشارکت سیاسی رابطه و پیوند ناگسستنی وجود دارد. به گفته آلن دوبنوا «در دموکراسی اصل اساسی نه اکثریت مردم است و نه آرای مردم، نه انتخابات . . . اساس کار، اصل مشارکت است. دموکراسی چیزی نیست جز یک قالب سیاسی که در آن اکثر مردم می توانند در امور عامه شرکت جویند.^۲ بنا بر این نهاد ها نیستند که دموکراسی را می سازند، مشارکت مردم در نهاد است که به دموکراسی قوام می بخشد.» برخی متفکران غربی، دموکراسی را، مشارکت مردم در سرنوشت خویش می داند که هیچگونه تفاوت بین آن دو مفهوم به چشم نمی خورد و بر این باور است که آنچه که دموکراسی را دموکراسی می کند، فرم و شکل حکومت نیست بلکه مشارکت و حضور مردم در امر حکومت است.^۳ در تعریف دیگر، مشارکت به معنی منفعت در چیزی و سود بردن از آن تعریف شده است.^۴ شاید بهترین تعریف، تعریفی باشد که در دایره المعارف علوم اجتماعی ارائه شده است که مشارکت سیاسی را عبارت از آن فعالیت های داوطلبانه ای می داند که اعضای یک جامعه برای انتخاب و گزینش حاکمان و کارگزاران سیاسی به صورت مستقیم یا غیر مستقیم، در شکل دهی سیاست های عمومی انجام می دهند.^۵ نقش مردم در مقام اثبات و تحقق و اجراء درباره اصل دین وهم درباره حکومت دینی که حاکمیت دین و قانون الهی از طریق آن کاربردی و عملیاتی می شود، نقش کلیدی و

۱ - محبوب شهبازی، تقدیر مردم سالاری (نقش انتخابات در روند دموکراسی ایران، تهران، روزنه، چاپ اول، ۱۳۸۰، ص ۵۷

۲ - آلن دوبنوا، مساله دموکراسی، بزرگ نادر زاده، مجله سیاسی و اقتصادی، ش ۷۸-۷۷، سال ۷۳، ص ۵۸

۴ - همان، ص ۵۷

۴ - آلن بیرو، فرهنگ علوم اجتماعی، نادر ساروخانی، تهران، کیهان، چاپ اول، ۱۳۶۷، ص ۲۵۷

۵ - McLosky, Ehtbert; 'Political Participattion' in the international Encyclopedia of the social Scieeces; the

Macmillan company; New york, ۱۹۷۲

بنیادی است، زیرا تا مردم اصل دین یا حکومت دینی را نپذیرد، خود دین به فراموشی سپرده خواهد شد.^۱ وقتی حکومت دینی در جامعه با عدم مقبولیت مردمی مواجه گردیده و قابل تحقق و اجرا نباشد، بررسی احکام فقهی انتخابات و فعالیت انتخاباتی نیز نمی تواند معنی و مفهومی داشته باشد. براین اساس هر تعریفی را که از مفهوم مشارکت بپذیریم، حقیقت این است که حاکمیت مردم در سرنوشت خویش، از رهگذر فعالیت های انتخاباتی، در قالب دموکراسی نمود می یابد که مبنای آن مشارکت مردم در صحنه سیاسی و اجتماعی است. هر چند مشارکت سیاسی و هم مفهوم دموکراسی دو مفهوم عام و فراگیری هستند که جامعه دینی و سکولار را تحت پوشش قرار می دهند، اما در جامعه اسلامی که دین، نقش تعیین کننده ای در فضای سیاسی و مدیریت اجتماعی ایفاء می کند و بیشتر نظام های سیاسی، مبتنی بر مردم سالاری دینی بوده و دین و آموزه های دینی در مدیریت اجتماعی دخالت مستقیم دارد، این پرسش به ذهن می آید که حکم فعالیت های انتخاباتی در سطوح مختلف انتخاب و گزینش حاکمان و کارگزاران سیاسی از منظر دین و شریعت چیست؟ آیا می توان مشارکت سیاسی و حضور مردم را در صحنه اجتماعی که در بستر همه پرسی و فراندوم، از کانال فعالیت های انتخاباتی صورت می گیرد، رنگ و صبغه دینی داد و با مبنای دینی عرضه کرد یا خیر؟

البته به این نکته نیز باید توجه کنیم که فعالیت های انتخاباتی که نماد مردم سالاری در جامعه امروز است، دارای ظرفیت و پتانسیل عام و فراگیری است که می تواند با رویکرد های مختلفی مانند: رویکرد جامعه شناختی، روانشناختی اجتماعی، رویکرد سیاسی و فقهی مورد تحلیل و ارزیابی قرار بگیرد. اما آنچه را که این پژوهش و پروسه تحقیقی در پی آن است، بررسی و تحلیل احکام فعالیت های انتخاباتی با رویکرد فقهی می باشد که در بستر فقه امامیه و فقه حنفی صورت می گیرد و در پی دستیابی به پاسخ صحیح برای پرسش اصلی و پرسشهای فرعی مبتنی بر آن، در حوزه فعالیت های انتخاباتی از منظر فقه مقارن در جغرافیای فقه شیعه و فقه حنفی می باشد. قبل از پرداختن به مباحثی که بدنه اصلی پژوهش را تشکیل می دهد، ناگزیریم موضوعات و مسائلی را که نقش تعیین کننده برای ورود به بحث اصلی ما دارد، تحت عنوان مباحث مقدماتی مورد بررسی و کاوش قرار دهیم، آنگاه فصول دیگری تحقیق را آنگونه که در طرح تفصیلی پیش بینی شده است مورد تحلیل و بررسی قرار خواهیم داد.

^۱ - عبدالله جوادی آملی، ولایت فقیه ولایت فقاها و عدالت، قم، اسراء، چاپ دهم، ۱۳۸۹ ش، ص ۴۰۲

فصل اول: مباحث مقدماتی

الف - کلیات

۱- بیان مسئله

انتخابات و فعالیت های انتخاباتی زائده دموکراسی و مردم سالاری در حوزه سیاست و مدیریت اجتماعی می باشد که در قالب رفراندوم و همه پرسی، برای انتخاب رئیس جمهور، نمایندگان پارلمان و مجلس، شوراها و امثال آن صورت می گیرد. این مسئله در دنیا معاصر، که بیشتر حکومتها و مدیریت اجتماعی در عرصه سیاست، مبتنی بر آراء مردم می باشد، از نظر گستره و قلمرو، جامعه دینی و سکولار را در بر می گیرد. در کشورهای اسلامی که حکومت ها و سایر نهاد های اجتماعی - سیاسی منبای مردم سالارانه دارد، رهبری، نمایندگان خبرگان، نمایندگان مجلس و پارلمان و اعضای شوراهای شهری، از رهگذر انتخابات و فعالیت های انتخاباتی گزینش می شوند، که باید مبتنی بر مبانی دینی و شریعت باشد، تا مشروعیت و قانونیت آن تضمین گردد. از آنجای که رأی مردم به تنهایی برای حق حاکمیت حاکمان و کسانی که در رأس مدیریت اجتماعی قرار دارند، مشروعیت ساز نبوده و باید متکی بر مبانی فقهی باشد، با توجه به قلمرو این پژوهش که فعالیت های انتخاباتی را در بستر فقه امامیه و فقه حنفی می کاود، تبیین فقهی فعالیت های انتخاباتی رسالت اصلی و زیربنایی آن خواهد بود.

۲- پیشینه پژوهش، امتیاز و نواقص کارهای انجام شده در زمینه آن

انتخابات و گزینش کارگزاران سیاسی، پیشینه کهن و دیرینه ای همزاد با تاریخ تمدن بشری دارد؛ زیرا در مغرب زمین، بخصوص در یونان و روم باستان شواهد تاریخی وجود دارد که در آتن رأی دادن برای تمامی شهروندان مرد آزاد بوده است. در روم باستان در سال (۵۰۹) پیش از میلاد، نظام پادشاهی توسط مردم بر انداخته شد و نظام جمهوری بر قرار گردید. نمایندگان مجلس در چارچوب فعالیت های انتخاباتی برگزیده می شدند، امپراتور توسط نمایندگان منتخب مردم انتخاب می شد. در مشرق زمین نیز یافته های باستان شناسی و مدارک به دست آمده از گذشتگان بیانگر این معنا است که در بخش های از بین النهرین، هندوستان، و در بخش های از ایران باستان، مجالسی وجود داشته که نمایندگان مردم در آن گردهم آمده برای مسائل مهم اجتماعی به گفت و گو می نشستند و تصمیم گیری می کردند.^۱ برخی از محققان معاصر بر این باور است که پیشینه انتخابات و فعالیت های انتخاباتی، ریشه در تحولات حاکمیت و مقبولیت مشارکت مردم در نظام های سیاسی دارد. ظهور عصر نسانس و پدیدار شدن دوره روشنگری در قاره اروپا، دگرگونی های بنیادی در اندیشه سیاسی اروپاییان به وجود آورد. در سده های میانه که مشروعیت نظام های سیاسی، از اراده ملت خارج بود، مشارکت مردم نیز اهمیتی نداشت؛ ولی با انتقال حاکمیت به مردم، اراده آنان اهمیت

^۱ - فلیپ استیل، تاریخچه انتخابات در جهان، ترجمه: پرویز دلیر پور، تهران، انتشارات سبزان، چاپ اول، ۱۳۹۰ش، ص ۶-۸

ویژه ای یافت و تعیین کننده چگونگی اجرا و جزای حکومتی شد. چون پیچیدگی روزافزون جوامع، مانع اعمال مستقیم حاکمیت ملت شد، اندیشمندان ساز و کار نوین انتخابات را پیشنهاد کردند. این روش مقبولیت عمومی یافت و به یکی از ارکان اصلی مردم سالاری تبدیل گردید.^۱ در نگاه عده ای دیگر از صاحب نظران نخستین سنگ بنای فعالیت های انتخاباتی، و انتخابات، در قالب همه پرسی و فراندوم در انگلستان پایه گذاری شد و «پایه انتخابات، البته به گونه ابتدایی و ساده آن، در این کشور ریخته شد. از همان زمان، آرام آرام شیوه های گزینش و فنون مربوط، راه تکامل پیش گرفت و از صورت یک امر اتفاقی و زودگذر، به صورت نظام یکپارچه درآمد و کم کم وارد شبکه حقوقی اکثر کشورهای عالم گردید.»^۲

این فرایند، در قرون هفدهم و هجدهم زمانی استقرار و تحکیم یافت که دانشمندان درباره تحقق حاکمیت مردم از راه نمایندگی موافقت کردند و اعمال حاکمیت مردم به شیوه نماینده سالاری، در جوامع پیچیده و گسترش یافته امروزی پذیرش عمومی یافت.

«استقرار حقوقی و سیاسی انتخابات در شکل نهایی آن، در قرون هفدهم و هجدهم با پذیرش نماینده سالاری و ایجاد رژیم های نماینده ای و متعاقب ظهور نظریه حاکمیت ملی انجام پذیرفت»^۳. بدین ترتیب، ساز و کار انتخابات برای بیان و تحقق اراده مردم، مقبولیت عمومی یافت و در قرن بیستم و آغاز سده بیست و یکم، نماد مردم سالاری به شمار آمد و کمیت و کیفیت آن نشانه عمق و دامنه آن است.

فرایند تاریخی فعالیت های انتخاباتی راهرگونه تبیین کنیم، نقش بنیادین آن در راستای حیات اجتماعی انسان در امتداد تاریخ قابل انکار نیست؛ زیرا این مسأله زمینه ساز و مقدمه گزینش کارگزاران سیاسی در عرصه های مدیریت اجتماعی می باشد که در قالب حضور آحاد جامعه در تعیین سرنوشت خود از کانال مشارکت سیاسی صورت می پذیرد. در یک جامعه دیندار و خدا باور، تمام فعالیت های انتخاباتی در سطوح مختلف در صورتی معنی و مفهوم پیدا می کند که تشکیل حکومت دینی مردم سالار، دارای مشروعیت سیاسی و دینی مبتنی بر فقه اسلامی ممکن باشد. هر چند در تاریخ اسلام، حکومت دینی دارای سابقه و پیشینه هزار و چند صد ساله می باشد؛ زیرا نخستین حکومت مبتنی بر آموزه های دینی در عصر رسالت، توسط پیامبر اکرم تشکیل گردید و این روند تا دوران امام حسن مجتبی (ع) نیز ادامه یافت که در نگاه شیعی، حکومت پیامبر اکرم (ص)، امیرالمؤمنین (ع) و امام مجتبی (ع) دارای مشروعیت الهی بود، نقش و

۱ - جواد صالحی، دموکراسی و اعتبار برای اکثریت در اسلام، قم، انتشارات صدا و سیما، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش، ص ۵۸، احمد تقیب زاده، سیاست و حکومت در اروپا، تهران، انتشارات «سمت»، چاپ اول، ص ۷.

۲ - ابوالفضل قاضی، حقوق اساسی و نهادهای سیاسی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، بی تا، ص ۶۸۰.

۳ - همان، ص ۶۸۰.

۴ - عبدالله ابن قتیبه دینوری، الامامة و السياسة، تحقیق: علی شیری، بیروت، دارالاضواء، چاپ اول، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۶۵-۶۶، و ۱۸۴، علی ابن حسین مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق: اسعد داغر، قم، دارالهجره، چاپ اول، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۳۴۹ و ۴۲۷.

جایگاه مردم تنها در مقبولیت سیاسی آن حکومت ها دخالت داشت. همین نگاه و رویکرد انتصابی نسبت به مسئله امامت و رهبری در جامعه تشیع که به بعد کلامی و الهیاتی مسأله حکومت دینی بازگشت می کند، باعث شد که فقیهان شیعه از دوران شیخ مفید تا دوران معاصر که عصر امام خمینی است، باب مستقلی را در باره حکومت دینی و نحوه تشکیل آن را در عصر غیبت، در فقه استدلالی اختصاص نداده اند تا مبانی فقهی انتخابات و فعالیت های انتخاباتی و مشارکت سیاسی با رویکرد و نگرش فقهی روشن شده باشد. در میراث فقهی گذشتگان تنها به تبیین آموزه های دینی که صبغه و رنگ اجتماعی دارند، اعمال و کاربری آن به عهده حاکم اسلامی که خودش معصوم است یا از سوی معصوم نیابت عامه دارد، اکتفا شده است. شیخ مفید در این زمینه موضوعاتی چون: قضاوت و شرایط قاضی، فصل خصومت، برپایی نماز جمعه و جماعت، تملک ماترک اموات بدون وارث، اجرای حدود، امر به معروف و نهی از منکر و قصاص را، جزء وظائف امام و رهبر معصوم یا نائب او دانسته است.^۱ ایشان درباره اقامه حدود می گوید:

« اقامه حدود مخصوص سلطانی است، که از سوی خدای تعالی منصوب شده باشد و آنان ائمه هدی «علیهم السلام» از آل محمدند یا امیران و حاکمانی که از سوی ایشان منصوب شوند. و اظهار نظر در این کار را امامان به فقیهان شیعه - در صورت ممکن - و انهاده اند^۲ .»

همانگونه که می بینیم در میان کلمات شیخ مفید صحبت از تشکیل حکومت به میان نیامده است. این روند در میان فقهاء شیعه ادامه یافته حتی صاحب جواهر با تمام وسعتی که برای اختیارات فقهاء در عصر غیبت قائل است، اما تشکیل حکومت دینی را جزء وظائف آنان ندانسته بلکه از دیدگاه این فقیه به صورت ضمنی اینگونه فهمیده می شود که تشکیل حکومت دینی برای فقهاء در عصر غیبت جایز نبوده و این مسأله جزء وظائف امام معصوم می باشد.^۳ بر این اساس در تاریخ تشیع، کسی که تز تشکیل حکومت دینی و نحوه گزینش کارگزاران سیاسی را در عرصه اجتماعی از رهگذر همه پرس و انتخابات و فعالیت های انتخاباتی با رویکرد کلامی - فقهی در عصر غیبت مطرح نمود، و از افق کلام به فقه نگریست حضرت امام خمینی «رضوان الله تعالی علیه» می باشد.^۴ در اندیشه سیاسی امام خمینی، اسلام، همان حکومت با همه شئون و لوازمش

^۱ - محمد ابن نعمان مفید، المقنعه، چاپ شده در مجموعه «المجموع الفقیه»، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، چاپ اول، ۱۴۰۴، ص ۱۱۱، ۲۷، ۱۰۸، ۱۲۹.

^۲ - همان، ص ۱۲۹.

^۳ - محمد حسن نجفی، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، تهران، دارالکتب الاسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۲ ش، ج ۲۱، ص ۳۹۷.

^۴ - روح الله موسوی خمینی، ولایت فقیه حکومت اسلامی، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، ۱۳۷۳، صص ۱۸-۲۰ و ۴۴-۹۴، عبدالله جوادی آملی، ولایت فقیه ولایت فقاها و عدالت، قم اسراء، چاپ دهم، ۱۳۸۹ ش، ۲۷۸-۲۷۹، عبدالله جوادی آملی، بنیان مرصوص امام خمینی، قم، اسراء، چاپ ششم ۱۳۸۴ ش، ص ۲۴۲.

تعریف شده است^۱ که نه تنها احکام دینی قوانین و بخشی از شئون آن به حساب می آیند، بلکه قوانین دین، سامانه و ابزار حکومت اسلامی و وسیله توسعه ی عدالت در جامعه می باشد^۲. ایشان بود که آموزه های اجتماعی دین را عملیاتی نموده و آن وارد عرصه و ساحت اجتماع کرد، عملاً پتانسیل و ظرفیت آئین مقدس اسلام را برای مدیریت سیاسی جامعه نشان داده و توان پاسخ گوئی آن را به نیازهای فردی و اجتماعی انسان معاصر، اثبات نمود. پس از وی شارگردان و پرورش یافتگان مکتب فکری ایشان، مبانی فقهی حکومت دینی، انتخابات و فعالیت های انتخاباتی را در بستر فقه سیاسی تبیین نمودند که در قالب تشکیل نظام سیاسی جمهوری اسلامی ایران، اجرائی و عملیاتی گردید. افق جدیدی که امام خمینی برای فقه سیاسی گشود، با رویکرد کلامی به فقه نگریت، و اسلام را عین حکومت و مدیریت سیاسی تعریف نمود، از رهگذر، بررسی احکام فقهی انتخابات و فعالیت های انتخاباتی معنی و مفهوم پیدا می کند. بنا بر این، تشکیل حکومت دینی مردم سالار و مشارکت سیاسی مردم از کانال انتخابات و فعالیت های انتخاباتی با رویکرد فقهی در جامعه تشیع یک پدیده نوظهوری بوده که در دوران معاصر، توسط امام خمینی و شاگردان ایشان از مجرای شکوفایی فقه سیاسی وارد فلسفه سیاست گردیده است.

اما در جامعه اهل سنت، با توجه نوع نگاه و رویکردی که نسبت به مسأله حکومت وجود دارد، و در اندیشه سیاسی آنان، مسأله امامت و رهبری و انتخاب امام و رهبر یک امر انتخابی بوده و به خود مردم و نهاده شده است، براین اساس، پیشینه تاریخی انتخابات و فعالیت های انتخاباتی در جامعه اهل سنت از قدمت بیشتری برخوردار می باشد و نخستین مبنای آن به انتخاب خلیفه اول در جریان سقیفه بنی ساعده باز می گردد^۳؛ از این روی، می بینیم که اندیشمندانی چون ابوالحسن ماوردی و ابویعلی حنبلی، با نگارش کتاب های احکام سلطانی، روش حکومت داری و مدیریت اجتماعی مبتنی بر فقه سیاسی شافعی و حنبلی را برای پیروان مکتب اهل سنت همواره ساخته اند. البته به این نکته باید توجه کنیم که هر چند انتخابات و فعالیت های انتخاباتی در میان اهل سنت سابقه دیرینه ای دارد اما با توجه به انسداد باب اجتهاد در اندیشه اهل سنت، فقه سیاسی آنان رشد و بالندگی نداشته است

با توجه به تحولات جهانی که در قرون متأخر پدید آمد و زمینه ساز ظهور دموکراسی غربی گردید، جهان اسلام نیز تحت تأثیر انقلاب فرهنگی و سیاسی جهان، در حوزه فلسفه سیاسی قرار گرفت. نخستین

۱ - سید روح الله موسوی خمینی، کتاب البیع، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ اول، ۱۴۲۱ق، ج ۲، ص ۶۳۳

۲ - سید روح الله موسوی خمینی، صحیفه نور، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ، ج ۲۰، ص ۴۵۱-۴۵۲، (۱۳۶۶/۱۰/۱۶)

۳ - مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۲۹۷، محمد ابن جریر طبری، تاریخ الامم والملوک، تحقیق: ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دالترا، چاپ دوم، ۱۳۷۸، ج ۳، ص ۲۰۶